

Middelalderens kirkestruktur 2

AF

EBBE NYBORG

Jakob Kieffer-Olsens disputats *Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark* har som erklæret hovedmål at vise Danmarks middelalderlige kirkestruktur som dynamisk, fleksibel og kompleks. Den lader sig desværre ikke anmelde uden at problematisere dens mangler i forhold til skyldig dialog med tidligere forskning. Det følgende er en let bearbejdelse af min opposition ex auditorio ved disputatsforsvaret 23.11.2018.

Min baggrund er, at bogens problemstillinger har været forskningsområde for mig i 45 år. Jeg står med 14 titler i bogens litteraturliste. På trods heraf er disse arbejder meget lidt brugt og anført i tekst og noter.

Forfatteren medtager udtrykkeligt ikke missionstiden, idet han vil arbejde inden for tidsrammen 1050-1536. Kan man da analysere kirkestrukturen uden at tage stilling til dens oprindelse og forudsætninger? Meget vanskeligt, og denne begrænsning er hæmmende for hele bogens fortælling. Forfatteren står da også heri alene blandt de forskere, han efterfølgende præsenterer os for.

I kapitlet „Forskningshistorien“ vil Jakob Kieffer-Olsen indledningsvis skelne mellem kirkestruktur og sognestruktur. Det er ikke let. Gennemgangen er opdelt i dansk forskning inden for landets nuværende grænser, svensk forskning, skånsk, norsk og islandsk forskning. Vi får troligt præsenteret de enkelte bidrag kronologisk, uden at der sorteres eller trækkes linjer. Gang på gang siges det, at en forfatter „påpeger“ noget uden hensyn til, at synspunktet faktisk har været fremført før eller, for den sags skyld, er blevet solidt tilbagevist senere. Læseren efterlades med modstridende teorier om sognedannelsens forløb, der får lov til at hænge i luften. Særlig misvisende er denne receptive tilgang i referatet af den svenske forskning, der omfatter en del forældet tankegods og ukritisk spekulation. Dette bemærkes ikke af forfatteren, der, om man vil, tager farve af den, der nu lige refereres.

Man kan blot som eksempler nævne Sven-Oluf Lindkvists tese om sognenettet på Gotland som udtryk for en overordnet planlægning. Dens meningsløshed er siden flere gange blevet eftervist. Men det lades ubemærket af forfatteren. Og under hans senere refererede bidrag anføres det nøje, hvem der nu har tilsluttet sig Lindkvists tese. Man kunne i stedet have ønsket sig en ræsonneret forskningshistorie. Den foreliggende er til ringe hjælp for læseren, og den er ikke retvisende.

Det følgende kapitel benævnes „Den låste sognestruktur og kilde-materialet“. Med låst menes den situation, hvor sognenettet er udbygget og „lukket“ for ny kirkegrundlæggelse. Her behandles den væsentligste kildegruppe, de (tidlige) såkaldte inkorporationsbreve, hvorved en sognekirke eller et kapel indlemmes i en højere kirkelig institution (eller et embede). Indlemmelsen krævede, at dens modtager besad eller fik „patronatsretten“ over kirken eller kapellet, der især indebar en ret til at præsentere en kandidat til embedet for bispem.

Inkorporation er blandt de opslagsord, der ikke kan findes i *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*. Man er derfor i alt væsentligt henvist til anmelderens artikler „Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri“ (*Strejfllys over Danmarks bygningskultur* 1979) og „Den tidlige sognekirke-inkorporation. Et studie i pave Innocens III.s lovgivning og dens anvendelse i 1200-tallets Danmark“ (*Festskrift til Troels Dahlerup* 1985). Men det forholder læseren, at de findes.

Forfatteren gennemgår de samme henved en halv snes breve, som jeg har gennemgået, med henblik på at se, hvornår sognet blev en realitet. Det skulle være et spørgsmål, som „vist ingen lige netop har stillet“ (s. 42). Formuleringen med det lille „vist“ ligner en undskyldning for ikke at udnytte og citere mine artikler. Det har konsekvenser. For forfatteren henholder sig i stedet til Hal Kochs anførelse af brevene i hans *Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder* fra 1936, der søger at vise, at den tidlige middelalders sognekirker i alt væsentligt var opført af arupske lige og frie bønder og underlagt deres kollektive patronatsret. Dette tager Kieffer-Olsen vel ikke helt til sig. Men han bruger Kochs grundtvigsk farvede betegnelse „menighedspatronater“ og kommer uforvarende til at overtage Kochs forståelse både af disse, af patronatsretten og inkorporationen som udtryk for noget så forskningsmæssigt antikveret som et „germansk (kirke)system“ (Hal Kochs betegnelse). I anmelderens artikler kunne forfatteren have fundet både en tilbagevisning af Hal Koch og en anderledes nuanceret og begribelig analyse af sognefolkens rolle i udviklingen af kirkestrukturen.

Når det gælder tidspunktet for etableringen af den låste sognestruktur, som kapitlet jo egentlig skulle omhandle, konkluderer forfatteren, at sognegrænserne endnu ikke var låst i 1100-tallet. Inkorporationsbrevene viser det modsatte, nemlig at bispem allerede da havde godt styr på sognedannelsen.

Et følgende kapitel hedder „kirkeværginstitutionen og provsternes fabricarevision (fabrica = bygningsfond). Her vil forfatteren, i delvis opposition til Troels Dahlerups *Det danske sysselprovsti i middelalderen* fra 1968, henføre ikke bare, som sandt er, kirkeværginstitutionen,

men også provsterevisionen af værgernes fabricaforvaltning og den nævnte låsning af det geografiske sogn til slutningen af 1200-tallet. Det bliver for de to sidstes vedkommende for sent. Man mærker her igen, at forfatteren ikke tager relevant litteratur i betragtning.

Et kapitel om lister over afgifter, som sognekirkerne skulle betale, fører på grundlag af en ganske vellykket diskussion bl.a. frem til en ny og senere datering af listen i den såkaldte *Ribe Oldemoder*. Et andet kapitel om præster og præstegårde er en pionergerning og fremdrager interessante kilder således omkring kirken i Brorstrup i Himmerland. Men fremstillingen lider under, at vi aldrig får klargjort forholdet mellem *mensa* (præstens „bord“ eller indtægt) og fabrica. Fremkomsten af præstegårde bliver henlagt til slutningen af 1200-tallet, idet den på et tyndt grundlag formodes at hænge sammen med etableringen af værgeinstitutionen og af det låste sogn. Hvorfor dog? Disse udviklinger må have været kronologisk mere komplekse og, om man vil, mere dynamiske.

Det, bogen handler om, er i væsentlig grad ødekirker, dvs. nedlagte kirker, og deres forekomst (327 sider). Her er forfatteren på hjemmebane og yder ny og original forskning og dokumentation. Når det gælder afhandlingens såkaldt sikre ødekirker, deler forfatteren fortjenesten med især Aksel E. Christensen, Jes Wienberg og sin kollega Nils Engberg, hvis samtidig udkomne bog *Danmarks øde kirker – middelalderens nedlagte kirker* har stået til forfatterens rådighed som manuskript.

Som grundlag for forfatteren tjener Engbergs 460 sikre ødekirker i det nuværende Danmark. Men Kieffer-Olsen, der meget fortjenstfuldt arbejder med hele det middelalderlige Danmark, retter hovedinteressen imod sine egne „usikre ødekirker“, hvis tal han mener, har været voldsomt undervurderet. Dette er en hovedtese i bogen. Over for en opregnet, hidtidig antagelse af omkring 3100 kirker i det middelalderlige Danmark stiller forfatteren et skøn på hele 6800 til 8600 af sognekirker alene (dog med det forbehold, at der er tale om et skøn). Hans opstilling af otte indicier på ødekirker er gennemargumenteret og afsnittet som sådant topografisk vidende. Og hans jagt efter byggesten fra forsvundne kirker i de eksisterendes mure er opfindsom og stedvis fængende. Men er der alligevel ikke en overvældende fejlrisiko i stedsnavnestoffet og i noget så luftigt som lokale sagn om forsvundne kirker? Der er vel helt overvejende tale om vandresagn. Tanker om sådanne kirker har været fantasiæggende hos 1800-tallets landbefolkning, lige som sagnene tydeligvis er det hos bogens forfatter. Han taler løbende ødekirkernes tal op og ser, som det hedder, stedse et håbefuldt „potentiale“ for nye ukendte ødekirker. Dette er jo lidt i modstrid med almindelig forskningspraksis, hvor man udøver selvkritik ved til stadighed at stille modspørgsmål til sine tolkninger og ved at være på

vagt for ikke at få forurening ind i sit materiale. Man kan dog næppe blankt afvise tilgangen som et heuristisk værktøj. Men forfatterens begejstring for ukendte ødekirker giver sig udtryk i yderst hypotetiske overvejelser og i et ujævnt og noget tendentiøst litteraturvalg. Han kan således udmærket lade meget høje tal på kirker og kapeller i Island, Devon og på Orkney og Shetland understøtte sin tese. Men hvorfor dog ikke også, til oplysning og kontrol, se på nærmere og mere oplagte områder som det agrare England og Tyskland? Det er i øvrigt en kendelig mangel ved afhandlingen, at den slet ikke udnytter den uomgængelige tysksprogede litteratur.

De to følgende kapitler om kirkernes funktioner og patronatsret inddrager, dokumenterer og tolker igen et stort nyt materiale, specielt når det gælder senmiddelalderlige forhold. En haltende disposition, tekstens mængde og gentagelser gør det imidlertid ikke let for læseren. Vi føres således igennem overflødige afsnit som et om de kongelige kapeller i Norge, der ikke har nogen påvist relevans for Danmark. Noget, man slet ikke forstår, er en teori om, at de sjællandske og skånske kirkelove fra ca. 1170 skulle omhandle situationer, hvor en sognekirke, der var blevet „løs“, ikke var „præsteløs“ (altså vakant), men derimod „patronløs“.

Det konkluderende kapitel hedder „Danmarks middelalderlige kirkestruktur – dynamisk, fleksibel og kompleks“. Her skrives kronologisk uden noter, friere og mere flydende. Årsager og virkninger er knyttet sammen til forfatterens bud på en samlet udvikling, der ind imellem styrer fri af tidligere kapitlers misgreb. Det er klart, at dynamikken var der. Men den er understreget før og forekommer i denne afhandling betragteligt overdrevet. Man fanges dog noget ind af forfatterens entusiasme, der vel også er grund til, at han, som det fremgår, er kommet til at forse sig imod både evidens, velbegrundede synspunkter og skyldig kollegial dialog. Bogen efterlader forskningsfeltet med et uigennemskueligt rod i citationskæden.

Trods den alment formulerede titel og tekstens 797 sider er det langt fra alle spørgsmål vedrørende kirkestrukturen, der behandles. Således får vi som nævnt ingen stillingtagen til dens oprindelse, kun punktvis behandling af strukturen i byerne og intet om kirkernes forhold til landskab og bebyggelse. Man kan undres over, hvem der er bogens målgruppe.

Afhandlingen forekommer på flere måder besynderlig. Vi præsenteres for en aldeles overvældende mængde af ret løseligt sorteret information, men ingen rigtig gennemgående argumentation. Det forekommer ironisk, at en varm fortaler for kirkestrukturens dynamik læner sig op ad en teori som Hal Kochs, der er noget af det mest statiske. Men afhandlingen rummer også meget nyt, godt og nyttigt. Vanskelig-

heden er at finde og udskille det. Der ligger, trods overfortolkningerne, bestemt en egenverdi i de centrale argumentationer om ødekirkerne. Her rummes et betydeligt stof til inspiration og overvejelse ikke mindst for lokalhistorien. Adgangen til det formidles af et veludbygget stedregister, lige som bogen er overdådigt illustreret med farvebilleder, kort og opmålinger.